

עמנואל אטקס ודוד אסף (עורכים), אוריאל גלמן (עורך משנה), החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזכרונות, המרכז לחקר התפוצות באוניברסיטת תל אביב ובית שלום עליכם, תל אביב תש"ע, טז+578 עמ'

ה'חדר'¹ במרכז אירופה ובמזרחה, על מעלותיו ומגרעותיו, שימש מאות שנים² בית האולפנא שבו צעדו כל ילדי ישראל את צעדיהם הראשונים. אף משהחל הפילוג בקהילה היהודית בין המשכילים לשמרנים, באמצע המאה השמונה עשרה, המשיכו להגיע ל'חדר' בני כל המעמדות, ילדי השמרנים וילדי המשכילים, ילדי 'בעלי הבתים' וילדי פשוטי העם; אלו גם אלו שלחו את ילדיהם ל'חדר'.

השמרנים ראו בו 'חדר קטן צר וחמים', התעלמו ממגרעותיו וראו בהן זוטות. על ילד לסגל עצמו מראשית לימודיו לדרך הקשה של לימוד התורה – לשנן מילים, פסוקים ותרגומים שאינם מובנים תמיד, שהרי 'אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד' (בבלי, חגיגה ט ע"ב). ה'נאורים' שלחו את ילדיהם ל'חדר' מתוך תחושת 'אין ב'רה', משום שה'חדר' היה המוסד החינוכי היחיד שבו ניתן היה לקבל חינוך יהודי.

למרות טלטלות הזמן ותלאותיו, שמר ה'חדר' המסורתי על סדריו ותכניו כפי שהיו מקדמת דנא. לצורך הקמתו לא נזקקו ל'שבעה טובי העיר', לא לוועדות ציבוריות ואף לא ליוזמות קהילתיות. קיומו או אי-קיומו היו תלויים במלמד שדאג לאכסניה (בדרך כלל בביתו), ובתלמידים שהוריהם שילמו (או לא שילמו) לו את שכר הלימוד. הקהילה דאגה בדרך כלל רק לבני העניים שנשלחו ללמוד אצל המלמד או ב'תלמוד תורה' הקהילתי.³

כך היה הנוהג בערים ובעיירות במרכז אירופה ובמזרחה מאות שנים. אף בכפרים נידחים, שמספר המשפחות היהודיות בהם לא עלה על מניין והן לא יכלו להחזיק רב, שוחט או חזן, מצאו את הדרך להחזיק מלמד. גישה זו נבעה ממסורת קדומה האומרת: 'עיר שאין בה מלמד תינוקות מחריבין אותה' (או 'מחרימין אותה'; בבלי, שבת קיט ע"ב). כלומר, קהילה יהודית מחויבת בראש ובראשונה לחינוך ילדיה. המלמד קדם בסדר העדיפות של הקהילה לרב, לחזן ולשוחט, אף שבמדרג החברתי-הכלכלי שבו 'כלי הקודש' שבקהילה היה מעמדו נמוך.

ניצני השינוי הראשונים ביחס לחדר ולמלמד החלו בהשפעת הנאורות האירופית בשלהי המאה השמונה עשרה. מאז ועד אמצע המאה העשרים היו ה'חדר' והמלמד לסמלי המאבק בתוך החברה היהודית – בין שמרנים למשכילים (באירופה), בין יראים לנאולוגים (בהונגריה) ובין חילונים לחרדים (בארץ ישראל) – אלה מוקיעים ואלה מתרפקים. השמרנים ראו ב'חדר' עוגן יציב של חינוך יהודי שורשי ומערכת חינוך אידאלית, הממלאת תפקיד מרכזי בעיצוב עולמו הדתי והרוחני של הילד בשמירה על מסורת ישראל סבא. על כן, למרות ההכרה במגרעות החינוכיות של ה'חדר', ביקשו

- 1 ראו השערתו של דב רפל, 'הטייטש: בין תרבות לחינוך', דור לדור, יט (תשס"ב), עמ' 52, הערה 10, שהשם 'חדר' לבית הספר היהודי באשכנז הוא אולי גלגול העברי של המונח הגרמני *stube*, שבו היו מציינים את מגורי התלמידים המבוגרים.
- 2 על קיומו של מוסד ה'חדר' בימי הביניים ראו: אפרים קנרפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל אביב תשס"ג, עמ' 17–27.
- 3 ראו: מרדכי זלקין, אל היכל ההשכלה: תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע-עשרה, בני ברק תשס"ח, עמ' 22, 29.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה עה (תש"ע)]

לשמר את הקיים וחרדו מכל שינוי או חידוש חינוכי, בבחינת 'חדש אסור מן התורה'. למן שלהי המאה השמונה עשרה קראו המשכילים תיגר על ה'חדר', ביקרוהו קשות ותיארוהו כמערכת בעייתית שתרומתה החינוכית והלימודית לעולמם של הילדים שולית. לטענתם, היא לא נתנה לבוגריה את הכלים הדרושים להתמודדות בחיים המעשיים ולהשתלבות בחיים המודרניים. הם לא בחלו בדמוניזציה של ה'חדר' ושל המלמד, ודמותו הנלעגת של המלמד חסר ההשכלה סימלה בעיניהם את הארכאיות ונתפסה כגורם העיקרי לניוון החברה היהודית ולחוסר השתלבות בחיים המודרניים.

במאתיים וחמישים השנים האחרונות לא ירדו סמלי ה'חדר', המלמד ותלמוד התורה מסדר היום הציבורי ורק מילות השיח נשתנו.⁴ שיח חרשים זה אינו מפסיק להתנהל בין קוטבי החברה היהודית בארץ ובתפוצות. חרדים, ישראלים, נאו-אורתודוקסים ואחרים – אלה גם אלה נאחזו ונאחזים ב'חדר' וב'תלמוד תורה' (ובלימוד התורה) כסמלים במאבק רחב יותר על דמותה ופניה התרבותיים של החברה היהודית בימינו. החברה החרדית, ובשנים האחרונות אף החברה החרד-לית, ממשיכים לאמץ את מסורת ה'חדר' הישן כבני ברק ובירושלים, בבית אל ובקדומים, כבורו פארק ובמונסי. הם זוגלים בהסתגרות, בשמירה על תכניו של הלימוד ודרכיו כמימי קדם, ובהימנעות רבה ככל האפשר מחשיפה לקדמה ולמודרנה, שסופן התבוללות.

ייחודו של הספר שלפנינו על תכניו המגוונים, כדברי עורכיו, שהוא מנסה להתרומם 'מעל הדברים' ולבחון את תופעת ה'חדר' במזרח אירופה בדרך שקולה ומאוזנת, 'לא בצבעי שחור ולבן, אלא מבעד לשפופרת שדרכה משתקפים אינסוף צבעים' (עמ' טו).

שלושה שערים לספר: (א) מאמרים; (ב) כתבים, תעודה; (ג) פרקי ספרות וזיכרונות. את הספר מסיימת רשימה ביבליוגרפית מוערת על החדר במזרח אירופה.

השער הראשון, 'מאמרים', כולל חמישה מחקרים. הם מתעלים מעל 'שיח החרשים' ומאירים את ה'חדר' באור חדש, שיש בו כדי להסביר תופעה חינוכית ויהודית ייחודית, שצמחה מתוך החיים היהודיים במזרח אירופה והייתה חלק מהם.

חנה טורניאנסקי, במאמרה 'הלימוד בחדר בעת החדשה המוקדמת', סוקרת את היסודות של מסורת החינוך והלימוד בתקופות הקדומות, שייסודותיה וסדריה כבר נזכרים בספרות התלמוד.⁵ היא בוחנת את השיטה המסורתית של לימוד הקריאה שהשתתה בעיקר על 'שינון' – חזרה מכנית של התלמיד אחרי רבו. לימוד הקריאה נרכש בשלושה שלבים: הכרת האותיות, צירוף האותיות והניקוד ולבסוף חיבור האותיות למילים. כלי העזר הטקסטואליים שהמלמד השתמש בהם בשלבים השונים של לימוד הקריאה היו הסידור והחומש. טורניאנסקי סוקרת את מסורת ספרות העזר של ה'טייטש' וה'גלוסרים' (עמ' 26 ואילך),⁶ שנכתבה בעיקר למלמדים. לאור זאת היא בוחנת את יתרונותיה וחסרונותיה של

4 בניגוד לדעת שאול שטמפפר במאמרו (ראו להלן), הסבור שמוסדות החדר בימינו חסרים מאפיינים בולטים של החדר המסורתי. אמנם, אין הלימודים מתקיימים בביתו של המלמד ואין ההורים משלמים את שכרו של המלמד במישרין, אבל 'תרבות החדר' לא נשתנתה במרבית החדרים בחברה החרדית.

5 ראו בהרחבה: שמואל גליק, החינוך בראי החוק וההלכה, א-ב, ירושלים תשנ"ט-תש"ס.

6 ראו: שמואל גליק, "בן חמש שנים למקרא" בהגותם החינוכית של פרשני המשנה מהמאות ה"ב-הט"ז, הגות בחינוך היהודי, ה-1 (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 193-195; רפל (לעיל, הערה 1), עמ' 53. ה'טייטש' הוא תרגום מילולי של המקרא ללשון אשכנז, והוא הפך במאות האחת עשרה והשנים עשרה לתרגום המוסמך ולטקסט הקנוני.

שיטת התרגום ליידיש ועומדת על החשיבות שנתנו גדולי ישראל, כמו ר' שבתי סופר מפרמסלא, המהרש"ל והמהר"ל מפראג, ללימוד הדקדוק העברי, 'כי ידוע שחכמת הדקדוק הוא יסוד כל התורה'.⁷ למרות זאת, ב'חדרים' באשכנז לא הקפידו על לימוד הקריאה בהטעמה ובדקדוק, והדגש הושם על שינון פסוקים מפרשת השבוע ועל לימוד ה'טייטש'. חייהם של ילדי ה'חדר' במרכז אירופה ובמזרח במאה התשע עשרה התנהלו במסגרת דו לשונית: שפתם היומיומית של הילדים הייתה יידיש, רוסית, גרמנית או הונגרית, ואילו סידור התפילה והחומש שלמדו בחדר היו עבורם 'עברי', 'לשון הקודש', שפה שלא דיברו בה משום קדושתה. המלמד תרגם את ה'עברי' ל'טייטש', שפה המשובצת מילים ביידיש-דויטש ארכאית, שרוב הילדים לא הבינו, ולאחריה בא ה'חיבור' (ה'אויסריידעניש' או 'האויסזאגים'), והוא פירוש ביידיש מובנת המבוסס על פירושיהם של רש"י ושל פרשנים נוספים, שהיה חלק מהטייטש הקנוני שהילד היה צריך לשנן ולדעת על פה. השאיפה הייתה להקנות לילדים אוצר מילים בלשון הקודש שישמש להם בסיס ללימוד החומש והתלמוד.

למרות הביקורת על שיטות הלימוד ועל בורותם של מלמדים, טוענת טורניאנסקי:

לדרך הוראת החומש עם פירוש רש"י היו גם מעלות חשובות ביותר: היא הסירה מלפני הילדים את הזרות של העולם המתואר בטקסט, הקנתה להם תחושת קירבה אינטימית, משפחתית, אל דמויות המקרא ומעשיהן האנושיים, העמידה להם מודלים לחיקוי או לדחייה והעניקה להם הזדמנות להתוודע לערכי היסוד של היהדות ולעצב את זהותם היהודית (עמ' 35).

שאול שטמפפר, במאמרו 'לימוד תורה ושימור הריבוד החברתי', מתעלה מעל הדיון בהצלחותיו ובכישלונותיו של החדר וחושף פן מעניין בתרומתה של שיטת הלימוד ב'חדר' לשמירת יציבותו של הריבוד החברתי בקהילה היהודית. שטמפפר עומד על שני המעמדות שהיו בקהילה היהודית במזרח אירופה: מעמד ה'שיינע יידן' ('היהודים היפים') ומעמד ה'פרוסטע יידן' ('היהודים הפשוטים'; עמ' 39 ואילך). מעמדות אלה נקבעו על פי ההישגים הלמדניים ב'חדר' ולא על פי הישגים כלכליים. המעבר מלימוד הקריאה ללימוד החומש וממנו ללימוד התלמוד ומשם לבית המדרש הבדיל בין מוכשרים יותר למוכשרים פחות, וככל שעלתה רמת הלימוד כך הלך ופחת מספר התלמידים. אופי הלימוד ב'חדר' לרמותיו השונות גרם למחוסרי הכישרון להגיע מהר לגבול יכולתם והם פרשו ויצאו ללמוד אומנות או שהצטרפו למלאכת אבותיהם. בעלי הכישרונות שבהם, שהתמידו ב'חדר' ואחר כך למדו בישיבה, היו ילדי הפלא, העילויים ברוכי הכישרונות, שמקטנותם נועדו לגדולות והיו למנהיגים רוחניים בקהילות.

צודק שטמפפר בקובעו כי שיטת הלימוד המסורתית, על האליה והקוץ שבה, תרמה שלא במתכוון לאיונים חברתיים בקהילה היהודית. המעמד הנמוך, ה'פרוסטע יידן', הכיר והוקיר את הלמדנים שזכו למעמדם ביושר ובעמל רב, ועשה כל מאמץ לבוא בקשרי חתנות עמהם.

רחל אלבוים-דרור, במאמרה 'מסלולי מודרניזציה בחינוך – מהחדר לבית הספר', בוחנת את התמורות שהתרחשו במערכת החינוך היהודית עקב השינויים החברתיים שחלו בתרבות המערב מכאן, ובמעבר מעולם מסורתי ישן לעולם מודרני מכאן. לדעת אלבוים-דרור, התמורות הללו כבר החלו

7 ראו תשובת ר' שבתי ב"ר יצחק מפרמסלא, שהובאה במקורות לתולדות החינוך בישראל, בעריכת שמואל גליק, א, ניו יורק וירושלים תשס"ב, עמ' 524.

במאה השבע עשרה, בהשפעת מגורשי ספרד שהיגרו לארצות המערב; הן הלכו וגברו במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, עם הופעתן של חבורות המשכילים שהביאו לייסודם של בתי ספר יהודיים מודרניים; והגיעו לשיאן בשלהי המאה התשע עשרה, בהקמת בתי ספר יהודיים, לאומיים, דתיים וחילוניים בהשפעת התנועה הלאומית. אלבויים-דרור גם עומדת על הקשיים ועל הכישלונות שליוו את הניסיונות הראשונים להקמת בתי ספר מודרניים בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. הקשיים היו מבית ומחוץ: מאבק ב'חדרים' ובבתי הספר הלא ציוניים, ומאבק בתנועה הציונית שמיאנה לפעול במסגרות החינוך בארץ מחשש לשבירת הקונצנזוס העדין בין דתיים לחילוניים. אבנר הולצמן, במאמרו 'בין הוקעה להתרפקות - החדר בספרות הזיכרונות ובספרות העברית', משייט לו כבן בית, ככישרון רב, בין הסוגות הספרותיות השונות, הביקורתיות והנוסטלגיות, שנכתבו משלהי המאה השמונה עשרה ועד למאה העשרים. הולצמן מבחין בשלוש תקופות ביחסה של הספרות העברית ל'חדר' ול'מלמד': (א) הספרות המשכילית משלהי המאה השמונה עשרה ועד העשור האחרון של המאה התשע עשרה; (ב) שנות השמונים של המאה התשע עשרה עד סיפה של המאה העשרים; (ג) המאה העשרים.

בתקופה הראשונה לא בחלה הספרות המשכילית באמצעים במלחמתה בשמרנים. היא השתמשה בלשון של בוז ותיעוב כדי לתאר את ה'חדר' ואת המלמד, והציבה אותם כסמלי המאבק של המשכילים בשמרנים. ל'מטרת קודש' זו גויסו כל הסוגות הספרותיות שעמדו לרשות המשכילים. בתיאורי ה'חדר' והמלמד הם העצימו והבליטו את המגונה, המזיק והמפורך, והשתדלו להצניע את נקודות האור ואת החוויות המלבבות שהיו חלק מהוויה זו.

בתקופה השנייה התפוגגה הרוח הלוחמנית וקופלו דגלי הביקורת המשכילית על ה'חדר' והמלמד. דוגמה בולטת לכך מביא הולצמן מסיפוריו הקצרים של יהודה ליב גורדון (יל"ג, 1830-1892), שנתחברו בין שנות השישים לשנות שמונים של המאה התשע עשרה, ושינוי זה בולט גם אצל סופרים משכילים אחרים באותה העת.

ככלל, הספרות המשכילית של סוף המאה התשע עשרה וסיפה של המאה העשרים מתאפיינת במעבר חד מביקורת זועמת על ה'חדר' וסדריו להתרפקות נוסטלגית ולאמפתיה סלחנית, ואף מדיגישה את נקודות האור שבו. הולצמן עומד על כמה גורמים שהביאו לתמורה זו. אחד מהם הוא קריסת האידיאולוגיה המשכילית שקידשה את תהליכי המודרניזציה מתוך אמונה שתהליכים אלה יובילו לשילובם של היהודים כאזרחים שווים בחברה הרוסית ולהשתלבותם התרבותית בין האומות. תקוות אלה החלו להתפוגג בשלהי המאה התשע עשרה והביאו להמרת האידיאולוגיה המשכילית בתפיסה יהודית לאומית מודרנית.

בספרות העברית המשכילית התבטאו תמורות אלה בקיפול דגלי המאבק ב'חדר' ובמלמד, ובגילוי מחדש של עולם הילדות היהודי הישן שניתן להתרפק עליו. ה'חדר' אמנם נשאר צר, אפל ומזוהם, אבל האווירה בו שונה לחלוטין: אווירה של צחוק ומשובת נעורים, חיבה וחמלה, שעות לימודים ארוכות המתובלות בשעשועים ובמעשי קונדס.

בספרות העברית של המאה העשרים כמעט שאין אוטוביוגרפיה תיעודית או בדיונית שאינה מתארת את ה'חדר' ורואה בו פרק מעצב. ואולם התיאורים המגוונים של החדר וסדרי הלימוד שבו מתאפיינים בשניות: ביטויים של התרפקות בצד דברי הוקעה בוטים; תיאורים של מלמדים בעלי השראה בצד 'מלמדים סדיסטים וצרי מוחין'; תיאורים עם לחלוחיות של נוסטלגיה בצד תיאורים יבשים. כל מחבר

והשקפת עולמו, סגנונו, זיכרונותיו וחוויותיו. ההתרפקות הנוסטלגית הולכת ומתחזקת בספרות שלאחר השואה, הואיל ודומה היה שה'חדר' פשה מן העולם ואיננו עוד.

מדור המאמרים נחתם במאמרו המרתק של דוד אסף "קטן וחמים"? השיר אויפן פריפעטשיק והשינוי בדימויו של החדר'. שיר זה, שחיבר מרק ורשבסקי (1848-1907) במפנה המאות התשע עשרה והעשרים, פורסם לראשונה בדפוס בידי שלום עליכם בוורשה בשנת 1901. בדיון מרתק בוחן אסף את גלגוליו של השיר ושל לחנו. מילות השיר הועתקו בעשרות מקומות, לבשו צורה ופשטו צורה ופעמים אף ניתקו ממקורן. השיר ולחנו זכו להיכנס לפנתאון המוסיקה היהודית והיו לקלסיקה באוצר המנגינות היהודיות העממיות. השיר זכה לביצועים רבים בארץ ובתפוצות, וממשיך להרטיט לבבות באירועים נוסטלגיים. אף ילדי ה'חדרים' (החרדים) בני זמננו נוהגים לשירו בשננם את אותיות האלפבית. מנגינת ה'חדר' לעולם נשאת.⁸

בעידן שבו המגדר תופס מקום חשוב במחקר ההיסטורי, מן הראוי היה להוסיף למדור זה גם מאמר מסכם על החדר ה'מעורב' ועל 'חדר הבנות' (מיידל-חדר),⁹ שבו לימדה 'המלמדת' (הרֶבֶצֶן).¹⁰ מוסדות אלה מעלים שאלות מעניינות: כיצד נתקבלו בקהילה היהודית; כיצד התמודדו המלמדים עם האתגר החדש של הוראה לבנים ולבנות יחד בחדר ה'מעורב'; מה בין דרכי הלימוד של ה'מלמד' בחדר ה'מעורב' ל'מלמדת' בחדר הבנות, שמעט מאוד נכתב על אודותיה, ועוד.

בשער השני בספר הובאו שני חיבורי מופת ותעודה חשובה. החיבור האחד הוא מסתו של אליעזר מאיר ליפשיץ – מאמר מקיף ומפורט על סדרי ה'חדר'. מאמר זה התפרסם לראשונה בשנת 1920 וזכה עתה לעריכה מחודשת, יין ישן בכלי חדש'. החיבור האחר הוא 'החדר בטישביץ', פרק מזיכרונותיו של יחיאל שטרן בספרו 'חדר און בית מדרש'. חיבור זה מופיע כאן לראשונה בתרגום מיידיש לעברית. מה בין מסתו של ליפשיץ לפרקי זיכרונותיו של שטרן? אם ליפשיץ מתאר בפרטי פרטים את החדר וסדריו, הרי שטרן מביט פנימה אל עולמו שלו, עולמו של הילד שב'חדר', ואל החוויות האישיות שנותרו בזיכרונו. אין הוא מתעסק בסדרי ה'חדר' כפי שהוא מתעסק ב'ילדי החדר'. החדר מצטייר אצלו כחגיגה אחת גדולה. לדוגמה, הוא מתאר את החגיגה ביומו הראשון של הילד בחדר:

8 על הביצועים הרבים של שיר זה ראו באתרי אינטרנט רבים, בערך 'חדר קטן צר וחמים' או בערך 'אויפן פריפעטשיק'.

9 וראו: אברהם גרינבוים, "חדר הבנות" ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה, חינוך והיסטוריה – הקשרים תרבותיים ופוליטיים, בעריכת רבקה פלדחי ועמנואל אטקס, ירושלים תשנ"ט, עמ' 297-303. לטענתו, בסוף המאה התשע עשרה ביקשה הממשלה הרוסית למנוע פתיחת חדרים לבנות, ובקשות שהוגשו לפקידים בידי 'מלמדות' נענו בסירוב. הם נימקו זאת ב'פירושים מחמירים לחוק הידוע משנת 1893, שהתיר לכל 'מלמד' לפתוח חדר תמורת תשלום של שלושה רובלים לשנה; "מלמד" הוא גבר ולא אשה; "ילדים יהודים" במונח החוקי הם זכרים ולא נקבות. באחד התזכירים אף הופיעה הסתמכות על השולחן ערוך, כנראה בעצתו של אחד "היהודים המלומדים" שלידי שר הפלך. בהסתמכות זו באו הפקידים וטענו, שגם הדת היהודית אוסרת זאת במפורש' (שם, עמ' 298); וראו שם, עמ' 300, שבפולין סגרו השלטונות 'חדר' בשנת 1911, משום שנמצאו בו ילדות. 10 מאמרים בודדים עסקו בתחומים אלה, כפי שעולה מן הביבליוגרפיה של גלמן בסוף הספר: מאמרו הנ"ל של אברהם גרינבוים (מס' 177); אנה שפר (מס' 198); שאול שטמפפר (מס' 199); וכן מאמרה הקצר של יהודית גנוזוביץ, 'המלמדים וה'חיידר' שלי', ידע עם, לב-לג (תשס"ח), עמ' 313-314. ועדיין יש מקום למאמר מקיף ומסכם.

הרב מושיבו ליד השולחן, מניח לפניו טבלה של אותיות האלפבית ומצביע על האותיות 'שדי אמת', ומפיל לפתע קופיקה על השולחן ואומר לילד: 'את זה זרק מלאך, כדי שיהיה לך חשק ללמוד'.¹¹ הוא מתאר גם את המנגינה של קריאת ה'עברי' בחדרי הדרדקים שנחרתה בזיכרונו, את חגיגת לימוד החומש שהכנתה נמשכה כמה שבועות וחגגו אותה 'ליד שולחן ערוך ועליו עוגת דבש, משקה, אגוזים וסוכריות, מימינו אבי הילד, וסביב השולחן – אורחים שהוזמנו להגיגה' (עמ' 198–199), ואת הלימוד לקראת החגים. כל אלה היו לילדים חוויה מיוחדת.

לשני החיבורים הללו, המתארים בפירוט את החדר מזוויות שונות, נוספה תעודה חשובה שתורגמה לראשונה לעברית: דין וחשבון משנת 1912 על מצב ה'חדרים' ברוסיה מטעם חברת 'מפיצי השכלה'. הדוח מסכם את התרשמותם של חוקרים שנשלחו מטעם החברה לבחון את מצב ה'חדרים' בארבעה אזורים בתחום המושב, בפלכים יקטרינוסלב (בדרום), וולין (בדרום מערב) ומינסק בליטא, ובפלכים פלוצק ולובלין בפולין. המחקר הקיף ארבע מאות שלושים ושלושה חדרים בעשרים ושישה יישובים. החוקרים נתבקשו לעמוד על סדרי ה'חדרים', על מצבם הפיסי, על רמתם וגילם של המלמדים, על היחס שגילו ההורים כלפי ה'חדר' והמלמד, ועוד. הם אף נתבקשו לבחון ולהשוות בין ה'חדרים' שבדרום רוסיה, באזורים שהושפעו בהם היהודים מן ההתבוללות יותר מאשר בכל חלק אחר ברוסיה, לחדרים שבפולין וולין, שבהם פעלה קהילה יהודית מסורתית, לחדרים שבליטא, שהייתה המרכז האינטלקטואלי של היהדות המסורתית, ולחדרים בפולין שבהם כפו השלטונות את חובת לימוד הקריאה והכתיבה ברוסית ב'חדר'.

הנתונים שהביאו החוקרים מפורטים ומרשימים ומשקפים את מצב החינוך היהודי היסודי במרכז אירופה ובמזרח בראשית המאה העשרים, ולא רק בפלכים שבהם נעשה המחקר.

השער השלישי כולל אסופה של פרקי ספרות וזיכרונות המתארים חוויות ילדות מן ה'חדר'. הצבעים שונים ומגוונים – איש איש וזיכרונו, איש איש ותיאורו ותחושותיו, וכשם שאין פרצופיהם שווים כך אין זיכרונותיהם שווים. יש שדנו את ה'חדר' ואת המלמד ברותחין וצבעו את תיאוריהם בצבעים קודרים ביותר, ויש שעצמו עיניהם מראות את כל המגרעות ונטו מעט חסד ל'חדר' ולמלמד. הם התרפקו בחיבה ובגעגועים על מנגינות ה'חדר', על סיפורי המקרא מציתי הדמיון, ואף מלמד אכזר נדמה להם כמלאך טוב, שכל כוונתו לחנך לאהבת תורה וליראת שמים. אף בקרב סופרי המאה העשרים מתאפיינים התיאורים בשניות רבה. אכן, בחלוף הזמן התחלפה אצלם הביקורת והמשטמה בהומור יהודי שיש בו מן הסליחה והמחילה לאותן חוויות עגומות, כדברי ביאליק: 'ראשית משום שהם התכוונו על פי דרכם לטובה... והשנית בהתבגר האדם מתרומם ממעל לדברים' (עמ' טו).

בסוף הספר מובא מבחר של ביבליוגרפיה מוערת על ה'חדר' במזרח אירופה, ערוך היטב בידי אוריאל גלמן. להבדיל מרשימות ביבליוגרפיות מקובלות, ביבליוגרפיה זו אינה מסתפקת בציון שמות

11 ראו תמונת הכריכה של המהדורה החדשה של 'מקורות לתולדות החינוך בישראל', א-1, ירושלים וניו יורק תשס"א-תשס"ט, מתוך לוח אלפבית שנדפס בוונציה בשנת תש"ז. וראו בפרקי זכרונות של חיה ויצמן-ליכטנשטיין, 'בת בחדר הבנים' (עמ' 486): 'אמא היתה שולחת מדי פעם בפעם על ידי מישהו כמה פרוטות, כדי להמריץ אותנו ללמוד בשקידה. מלאך מן השמים זורק פרוטה לילד היודע יפה את האלף בית!... ועם כל פרוטה שקיבלנו בעד אות חדשה היה נדמה לנו שאנו באמת מתרוממים לקרבת מלאכים'.

המאמרים ומחבריהם אלא מחולקת לקטגוריות, ובצד כל ציון ביבליוגרפי רשומה הערה על תוכן המאמר המקלה על החוקר למצוא את מבוקשו. ביבליוגרפיה זו מאפשרת בניית דיוקנאות של כותבים ושל תכנים ואף שרטוט של תקופה.

ספר זה אמנם מסכם עידן ומאפשר לדון ב'חדר' במרכז אירופה ובמזרח ללא כל ה'רעשים' שליוו מוסד זה במאתיים ושלושים השנים האחרונות. ואולם, טרם זכינו לאסופת מאמרים, פרקי ספרות וזיכרונות על ה'חדר' שבארצות האסלאם ובאימפריה העות'מאנית בתקופה המקבילה.¹² מן הראוי שספר זה, שכותרתו היא 'החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזכרונות', יכלול בעתיד גם כרך על ה'חדר' שבארצות האסלאם ובאימפריה העות'מאנית, שיאפשר מבט כולל על החינוך היהודי היסודי במזרח ובמערב גם יחד.

לסיכום, הדיון ב'חדר' ובמלמד משלהי המאה השמונה עשרה עד המאה העשרים יוצא מגבולות ה'חדר' ובוחר את תולדות החינוך היהודי בתקופה זו, ואף נוגע בשאלות היסוד של הקיום היהודי: ערכי החברה היהודית, נורמות החיים שלה ואורחות חייה. הספר שלפנינו עוסק במפגש הראשון של המוסד המסורתי עתיק היום עם המודרנה, מפגש שהשפיע על החינוך ועל מערכות החינוך בקהילה, על התרבות ועל חיי החברה היהודית. העיון בדרכי הלמידה שנהגו ב'חדר', במעמדו של המלמד ובתרומתו לעיצוב הריבוד החברתי מאפשרים לבחון את ההיבטים החינוכיים של ה'חדר' ולעמוד על תרומתו לעיצוב היהדות האשכנזית במשך מאות בשנים. יש לדעתי מקום ללמוד ממוסד חינוכי זה, על מעלותיו ומגרעותיו: לדחות את הראוי לדחייה אבל גם לקחת את הערכים והמתודות שהביאו את כותבי הזיכרונות להתרפק על 'מנגינת החדר', על לימודי החומש והמקרא, ועל אוצרות המילים והמונחים – אותה 'גרסא דינקותא' שכה חסרה לבוגרי מערכת החינוך הישראלית בדורנו.

אסיים בנימה אישית וברוח נוסטלגית: באמצע שנות החמישים ביליתי חודש ימים מחופשת הקיץ ב'חדר' שבקריית צאנו. באותה העת למדנו את פרשת 'בלק'. חלפו מאז למעלה מחמישים שנה ועדיין מתנגנים להם במוחי הפסוקים הראשונים של הפרשה בתרגומם ליידיש: 'זירא בלק – בלאק האט גיזען, בן צפור – דה זון פין ציפור, את – דוס, כל אשר עשה ישראל – אלעס וואס די יידישע קינדער האבן זיי געמכט, לאמורי – צו אמורי...'. אכן, המנגינה לעולם נשארת – זוהי גרסא דינקותא. טעמים רבים אנו טועמים בספר הזה. חסד עשו עמנו העורכים עמנואל אטקס, דוד אסף ואוריאל גלמן בהוציאם את ה'חדר' מן ה'נפטלין'. בכישרון רב אווררוהו מדימיו השנוי במחלוקת והעמידוהו מחדש לעיון בראי הזמן והתקופה. עתה אנו יכולים לשוב ולדון ב'חדר' ובמלמד מתוך רוח של פייסנות, כמוסד חינוכי שעמד בכל טלטלות הזמן מאז קם וצמח לו מוסד ה'מקרי דרדקי'.

שמואל גליק

12 אמנם נכתבו מחקרים על תולדות החינוך היהודי בארצות אלה למן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה ואילך (ראו: מקורות לתולדות החינוך בישראל [לעיל, הערה 11], ג, בתוכן העניינים לרשימה הביבליוגרפית, על פי ארצות, עמ' 237, ובערך 'חדרים', עמ' 377), אלא שרובם עוסקים בסקירות היסטוריות על הצלחותיהם או כישלונותיהם של בתי ספר של כ"ח לדחוק את החינוך המסורתי. מעטים הם המאמרים על דרכי הלימוד ב'אסתאד' הבבלי, ב'סלא'ות' במרוקו, ב'מִקְתָּב חַאנָה' או 'מולא חַאנָה' בפרס, ב'תלמיד כוֹנָה' (בית התלמיד) בקרב היהודים ההרריים, ב'מולה' או המדרש באפגניסטאן, וב'כניס' בתימן – מוסדות המקבילים ל'חדר' באירופה.